

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.15

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/1>

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПОЗИТИВНОГО ПРАВА РУСИ-УКРАЇНИ ТА ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

MORALLY-ETHICAL PRINCIPLES OF THE POSITIVE LAW OF RUS-UKRAINE AND THE LITHUANIAN-RUTHENIAN STATE

Багрії Ю.М., аспірант кафедри теорії та історії держави та права
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

В статті висвітлюється проблема впливу морально-етичної культури українців на розвиток права, зокрема позитивного в епоху княжої України та першого українського Відродження. Показано, що на становлення та розвиток української правової традиції справила істотний вплив міфічна свідомість народу, якій був властивий значний морально-етичний, духовно-культурний вимір. Окрім цього, наголошено, що вагомим чинником розвитку українського права зазначеної епохи було християнство з його заповідями та нормами, що містили потужне духовне, гуманістичне, морально-етичне наповнення. Вплив релігійного морально-етичного чинника в українському праві простежується і в наступні епохи.

З'ясовано, що українська правова традиція, починаючи ще з додержавної епохи, розвивається в руслі юснатуралістичної парадигми, в якій простежується нерозривний зв'язок права із природою, людиною, культурою народу, мораллю, релігією тощо. В цій парадигмі правові норми взаємозбагачуються, перетинаються із морально-етичними, релігійними тощо. Акцентовано на особливому типі раціональності, властивій епосі українського домодерну – це була раціональність нерозривно пов'язана із її буттєвими засадами, із живою реальністю народного життя. В ній були тісно зсинтезовані міфічні, духовно-антропологічні, морально-етичні та духовно-релігійні складові тогочасної проукраїнської ментальності та культури. Такий тип раціональності не міг творити іншого права, окрім права як юридизованої моралі.

В епоху Литовсько-Руської держави традиція правотворення княжої України продовжувала розвиватися зусиллями народу та його еліти. Позитивне право цієї епохи вбирає в себе звичаєве право княжої України, що являло собою симбіоз морально-етичного та правового вимірів, було юридизованою мораллю. Козацька епоха в державному регулюванні суспільних відносин також активно використовувала феномен юридизованої моралі, що відповідала ментальності та життєвому досвіду українського народу.

Ключові слова: право, правова традиція, морально-етичний чинник, моральні цінності та смисли, звичаєве право, державне право, юснатуралістична парадигма, тип раціональності.

The article highlights the problem of the influence of the moral and ethical culture of Ukrainians on the development of law, in particular positive in the era of princely Ukraine and the first Ukrainian Renaissance. It is shown that the formation and development of the Ukrainian legal tradition was significantly influenced by the mythical consciousness of the people, which was characterized by a significant moral, ethical, spiritual and cultural dimension. In addition, it is emphasized that an important factor in the development of Ukrainian law of this era was Christianity with its commandments and norms that contained a powerful spiritual, humanistic, moral and ethical content. The influence of the religious, moral and ethical factor in Ukrainian law can be traced in subsequent eras.

It is found that Ukrainian legal tradition, starting from the pre-state era, develops in line with the naturalistic paradigm, in which there is an inseparable connection of law with nature, man, culture of the people, morality, religion, etc. In this paradigm, legal norms are mutually enriched, intersecting with moral, ethical, religious, etc. Emphasis is placed on a special type of rationality inherent in the epoch of Ukrainian pre-modernity – it was rationality inextricably linked with its existential foundations, with the living reality of people's life. It closely synthesized the mythical, spiritual-anthropological, moral-ethical, and spiritual-religious components of the pro-Ukrainian mentality and culture of the time. This type of rationality could not create any law other than juridized morality.

In the epoch of the Lithuanian-Ruthenian state, the tradition of law-making in princely Ukraine continued to develop through the efforts of the people and its elite. The positive law of this epoch incorporates the customary law of Ukraine-Rus, which was a symbiosis of moral, ethical and legal dimensions, and was juridized morality.

The Cossack epoch also actively used the phenomenon of juridized morality in the state regulation of social relations, which corresponded to the mentality and life experience of the Ukrainian people.

Key words: law, legal tradition, moral and ethical factor, moral values and meanings, customary law, state law, naturalistic paradigm, type of rationality.

Постановка проблеми. Проблема співвідношення права та моралі не може не бути актуальною загалом і для сучасної України зокрема. Тривалий час правова реальність України розвивалася в руслі легістської раціоналістичної парадигми, в контексті якої право і мораль були відділені одне від іншого, роз'єднані, мінімум моралі визначався державною владою. Ці стереотипи мислення збереглися в значній мірі в правовій діяльності уже пострадянської України. Справедливості ради варто зазначити, що теоретично, принаймні, в правовій ідеології та нормативно-знаковій реальності зміни спостерігаються, але, в реальній правовій практиці апелювання до морально-етичного виміру надто скромні. Проводячи пра-

вову реформу, реформаторам варто було б звернутися до національної правової традиції, її гуманістичного виміру, запозичити ті цінності та надбання, які є актуальними сьогодні. В даній статті спробуємо розкрити морально-правову спадщину домодерної України, яка може посприяти нам нині у якісному вдосконаленні правового життя.

Мета дослідження: на підставі дослідження наукових джерел розкрити морально-правові засади позитивного права домодерної України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі аспекти проблеми співвідношення права та моралі в українській правовій традиції домодерної епохи розроблялися низкою авторів. Зокрема, до них зверталися як класики

правової та історичної науки, так і сучасної: М. Грушевський, С. Дністрянський, В. Братасюк, М. Братасюк, Ю. Гуцуляк, П.Захарченко, О. Шевченко, Ю. Лобода, С. Максимов, М.Мірошниченко, Е. Макінтайр, А. Шевцова та ін. [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16]. В їх працях висвітлено такі аспекти зазначеної проблеми як: трактування права та моралі як духовно-культурних регуляторів суспільних відносин; сутнісні характеристики права, поняття та сутність правових та моральних принципів; зв'язок права та загальнолюдських цінностей; поняття правової традиції, її структурних компонентів, її значимість для національного правового розвитку; типи праворозуміння: юснатуралістичний та легістський; особливості розвитку правової традиції княжої України тощо. Проте морально-етичні засади позитивного права домодерної епохи України висвітлено поки що недостатньо, тому дослідження цього питання нині актуальне..

Виклад основного матеріалу. Як стверджують наукові джерела, в X–XI ст. зусиллями київських князів, зокрема Володимира, сформувався державно-політичний організм – княжа Україна-Русь [1; 8; 9]. В цьому суспільстві виразником офіційної християнської ідеологізованої культури була державно-політична верхівка, основна ж маса населення виражала традиційно-звичаєві настанови, цінності, фольклор, які були виявом язичницько-міфологічного світосприйняття. Населення продовжувало «славити праддівську «праву», тобто, світ із його законами, даними Світовидом – Божистим духовним світлом і в цьому вбачали своє «православ'є», – пише М. Скринник [18, с. 49]. Охрещене населення славить свого Бога, який дарував русичам Закон і Благодать. Такий культурний симбіоз язичництва і християнства проіснував не одне століття. В його межах формувалася морально-правова культура праукраїнців.

Щоб об'єктивніше висвітлити досліджувану проблему, необхідно згадати про той тип мислення, який був поширений в княжу епоху. Міфологічне світосприйняття формувало низку схем, правил, еталонів, стереотипів мислення та поведінки, виразником яких була тогочасна людина. Вона одночасно перебуває у двох площинах: цілераціональній та ціннісно-емоційній. У пізнавальному ставленні до дійсності людина традиційного суспільства віднаходить правду як істину у своєму раціоналізованому господарюванні, його способах та формах. В ціннісно-емоційному вимірі дійсність досягається «через ритуально-магічні дії як установлені вищими силами порядок буття», який сприймається і осмислюється священним і справедливим. [18, с. 32; 19, с. 33–36]. Тогочасний міфічний світгляд був по-своєму раціоналістичний – календарно-циклічні способи господарювання були джерелом формування системи традиційно-звичаєвого способу життя. Праукраїнці робили умовно-прогностичні передбачення, виконували певні раціональні дії підказаними природними явищами, поведінкою тварин, атмосферними явищами тощо. Звісно, в цьому симбіозі магічно-ірраціонального та практично-раціонального домінувало перше. Це був тип мислення традиційного суспільства, який можна назвати одухотворено-міфічним. З утворенням християнізованої держави цей тип мислення збагачується релігійним виміром. Якщо в Західну Європу християнство з його картиною світу і місцем людини у ній прийшло у період, коли раціоналістична традиція зусиллями античних греків та римлян була сформована, пережила своєрідний злет, розквіт [20; 21], то на теренах княжої України такого розвиненого раціоналістичного досвіду не існувало, тому християнська ідеологія та культура ще більше підсилили ірраціоналізм мислення праукраїнців. В княжу епоху традиційна свідомість постає «як симбіоз права, у формі встановленого Богом порядку, та звичаєвості, як унормованих звичаєм міжіндивідуальних стосунків» [18, с. 23]. Морального змісту в міфічній свідомості праукраїнців було доволі

багато, чи не найсильнішою перевагою християнства є моральний зміст його заповідей. Тип одухотвореного мислення як симбіоз звичаєво-міфічного та релігійного з їх відчутним морально-етичним виміром, не міг не відбитися на системі суспільної регуляції міжлюдських відносин. Формується морально-правова система регуляції як вислід одухотвореного світогляду та мислення праукраїнців. У XX ст. соціально визнане поєднання права та моралі у відносинах всієї спільноти отримало назву «органічного суспільства» (Ф. Тьоніс), на відміну від такого суспільства, яке функціонує на основі формалізованих інститутів. Україна-Русь була таким органічним суспільством.

Чи не найяскравіше симбіоз морально-правового мислення та світогляду зафіксовано у зводі звичаєвого права «Руська правда»: «У ній поєдналася *правова норма* з традиційно сформованими *моральними установленнями*, вкоріненими в мітологічне світосприйняття. Будучи усталеними в індивідуальній свідомості, вони, зрештою, стали легітимізованими на державному рівні», – слушно зауважує М. Скринник [18, с. 23]. Цінність морально-правової парадигми суспільної регуляції полягає в тому, що вона фокусує в собі ідеали, до яких прагне суспільство, і які утримують в собі вічне. У звичаєвому праві зливалися усі норми поведінки, воно було регулятором різноманітних взаємин і для влади, і для всього населення і закріплювало звичаєво-правовий порядок в на його етнічній території [22, с. 21]. О. Шевченко підкреслює, що «суто природне право може існувати як звичаєве право» [18; с. 21]. Цей же автор наголошує, що норми українського звичаєвого права, вбираючи в себе народну мораль, «ґрунтувалися на принципі соціальної справедливості», мали ознаки самобутності та неповторності» [с. 21].

І. Черкаський показав, що копний суд (а вони відомі уже в XI ст.), приймаючи рішення, керувався копним правом, «або святою справедливістю і правовом послупитим» [23, с. 502, 521]. Тобто, правове та моральне в даному випадку співіснують як симбіоз. Ми не підтримуємо позиції авторів, які прив'язують існування звичаєвого права до держави [24; 25; 26]. На наш погляд, звичай є позадержавною формою буття права, створеною живою взаємодією населення, формою, що увібрала в себе морально-етичні і по-своєму прагматично-раціональні моделі поведінки і стала застосовуватися для забезпечення порядку в суспільстві. О. Шевченко вважає, що така соціальна норма «... існувала в додержавний період і була формою права, в якому мораль і право не були розділені» [22, с. 31]. В додержавний період населення за мовчазною згодою виконувало звичаєві норми, оскільки вони були створені самими людьми, виростали із їхнього життя.

Княжа Україна в правовій сфері послуговувалася природно-правовою парадигмою, в якій концепт природного права був основним. В суспільстві панували природно-правові погляди на суспільний порядок речей і людське буття, право мислилося як загальнообов'язкові норми-принципи, які стверджували цінності, які були основою народного життя і водночас ідеалами, до яких треба було наближати моделі поведінки населення. Ця доктрина, мислячи право наслідком пророди буття, не від'єднує його від моральних та релігійних норм, навпаки – всіляко їх зближує. Нам імпонує думка, що, «Оскільки людям, як істотам розумним, властиві однакові почуття та закони волі у них ті ж самі, то їхня свідомість освячує ті норми, які встановлюються природою» [6, с. 9]. Додамо лише – природою буття загалом і людського зокрема. «Наші предки вірили, що в світі існує закон Вищої Справедливості, вірили в Бога, який пильнує, щоб люди перестерігали його закони («заповіді»), а за їх порушення (гріхи) карає одиниці й народи», – писав Д. Донцов [29].

Ми підтримуємо позицію В. Градової, яка пише, що наші пращури творили юридизовану мораль, стверджуючи «нерозривну єдність права як природного регулятора суспільного

життя із мораллю, і в цьому велика перевага юридизованої моралі, що виростає з метафізики та живої взаємодії праукраїнців» [27, с. 105]. Юридизована мораль чи моралізовано право – це один і той же феномен, переставлення слів нічого по суті не змінює. Виростаючи із природи буття і людини, вона успішно виконувала регулятивну функцію і в додержавний період і вже в період першої української державності. До речі, на єдності права і моралі наголосив КСУ у своєму Рішенні від 2 листопада 2004 року N 15-рп/2004, де було наголошено, що право – це не лише норми закону, до права належать звичаї, легітимовані суспільством, мораль, її принципи та цінності, ідеологія справедливості тощо [28]. У тексті на півсторінки, де дається визначення права, тричі згадується така морально-правова цінність як справедливість, загальнолюдські морально-правові цінності: людська гідність, рівність, добро тощо. Це трактування права КСУ в юснатуралістичному руслі, на протигагу законницькому, дало потужний поштовх українському правознавству у подоланні нормативізму, стверджуючого існуючою легістською парадигмою. «У широкому розумінні джерелом (формою) права, крім закону, є звичаї, традиції, обряди, морально-етичні норми, розум, совість, справедливість, доброта, чесність тощо. В Україні вони застосовувалися з сивої давнини і аж до кінця XVIII століття у формі звичаєвого, а згодом – загального права та права справедливості» – читаємо думку відомого автора [9, с. 33]. На протигагу українському праву, в Московській державі застосовувався лише закон, оскільки «Судебники» 1497 та 1550 рр., а згодом і «Соборне уложення» 1649 року заборонили застосування звичаєвого права [8; 9; 10; 22; 23].

Правда, покон звичай, норів, закон – так позначали правовий звичай в княжій Україні [8; 9]. Що ж до першої форми писаного права у праукраїнців, то це були міжнародні договори Русі з Візантією X ст., які ототожнювалися із законом, «Статут земляний» князя Володимира, «Статут» та «Закон руський» як прототипи «Руської Правди», на основі яких здійснювалося судочинство, вважають окремі автори [9, с. 11]. В цю епоху поряд із природно-правовою доктриною співіснують і прояви доктрини позитивістсько-легістської в державному праві княжій України [30]. Це державне право, як і громадянське, поєднує морально-етичний вимір із правовим. І це традиція середньовічного державно-політичного життя, коли правителі, створюючи державне право, намагалися старовини не руйнувати, а навпаки звертали до неї та її оберігали. Правосуб'єктність людини в княжу епоху визначається її приналежністю до своєї соціальної групи на ієрархічній драбині, але це зрозуміло з огляду на те, що це закони феодального суспільства, проте, «...такі смисли права як справедливість, повага до людини, її гідності, приватної власності тощо простежуються виразно», – підкреслюється в наукових джерелах [9; 26; 30, с. 101]. Праукраїнське позитивне право було наповнене істотним морально-етичним змістом, і це проявлялося «в інституті захисту власності, дієздатності жінок, захисті вдів, дітей, інституті розподілу майна, покараннях, які були доволі м'які, без застосування смертної кари та покалічення тощо» [9]. Відомо що Русь-Україна не практикувала такого покарання як смертна кара, що було зумовлено впливом на державну правотворчість християнської моралі та етики з їх принципом любові до ближнього та ідеєю людського життя як дару Божого. Науковці підкреслюють також, що низка статей «Руської правди» була спрямована на захист честі та гідності людини, її автономії і прав [8; 9; 23; 27]. В цьому державному акті, – на думку В. Градової, можна простежити юридичне вирішення проблеми природних прав людини та справедливого суду як змістовних складових верховенства права [27]. Відповідно до «Руської Правди» судовий устрій розбудовується на демократичних засадах рівності і загальності, що випливає із такої моральної цінності як людська гідність, і принципом рівності християнської перед Богом, бо природа всіх людей однакова.

Морально-етичні настанови, що трансформуються у правові, звучать в морально-правовій ідеології зазначеної епохи. В «Слові про Закон і Благодать» митрополита Іларіона в релігійній формі звучить ідея божественної справедливості та ідея природного права народу володіти своєю землею, дбати про її майбуття, силу і могуть. Це і право від Бога, і обов'язок, і відповідальність [18; 27]. У «Повісті...» Нестора підкреслюється важливість такого правового смислового ряду як відповідальність та обов'язок і перед народом, і майбутніми поколіннями [27; 30]. «Ізборник Святослава» Іоана Грیشного стверджує образ людини моральної, ідею поваги до людської гідності, віри в себе, що виховувало самоповагу, почуття самоцінності, особистої унікальності тощо [27; 30]. Зрозуміло, що такі ідеї зміцнювали морально-правову культуру, сприяли розвитку юридизованої моралі. У «Повчанні своїм дітям Володимира Мономаха» звучить ідея спільного блага держави та народу, княжий вічний обов'язок – лад в країні, цілісність території. Тут багато моральних настанов, які мають трансформуватися у княжі веління. Справедливість має бути стверджена в усіх актах княжої влади, законодавчій і особливо судовій. Нині законодавчі акти, що мають загальнолюдський моральний зміст, ми називаємо справедливими, правовими; ті ж, що його заперечують, – несправедливі, неправові [30; 31].

Ми приєднуємося до думки, що в Україні-Русі звичаєве право як симбіоз морально-етичного та правового вимірів людського буття, як «правда народня» (Д. Дністянський) (правда – це поняття виразно моральне! – авт.) стало основою формування позитивного, державного права, а не навпаки, як це робиться на засадах легістської доктрини [9]. Вважаємо, що правники і право не створюють якоїсь особливої власної системи цінностей. Право є лише формою буття уже існуючих цінностей, створених людьми в процесі життя [21; 27; 28]. Воно може сформуватися там, де сфокусовано аксіологічну площину, де сформувалася аксіологічна концентрація. «Оскільки ці вартості є нормативно значимими, вони носять узагальнений, загальносоціальний, усереднений, типовий характер» [30, с. 105], тому принципи і норми, що їх закріплюють, мають бути непорушними.

Низка загальнозначимих принципів природного права, сформованих в умовах поширення морально-правового континууму традиційного українського суспільства, стали ціннісною основою для проукраїнського позитивного права.

Ця традиція продовжиться в часі і в добу Великого Князівства Литовського. До «кодифікації 1529 року в Литві домінував не закон, а звичаєве право» [23] з його моральними принципами та цінностями. Оскільки українські землі домінували на території князівства, звичаєве право українців поширювалося поволі на всю територію Литви. В державному праві князівства – ті ж риси, що і в епоху Русі: значимість народних віче та загальних зборів при вирішенні різних питань, збереження вага народної волі та волі окремої особи; розгляд судових справ в судах копних та громадських [1; 9; 30]. Сліди «Руської правди», яка стала правовою основою Литовської держави, можна відстежити в князівських привілеях, уставах, ухвалах тощо [30]. Науковці стверджують, що руське право стає правом загальнолитовським [1; 9]. Шляхта Великого князівства ініціює законодавчі акти XVI ст. – Литовські статuti, які стверджують «давні права народу» і трактуються як «руське право». За змістом і суттю князівство стає Литовсько-Руським [18, с. 63].

Показово, що саме в цю епоху можемо спостерігати в окремих пам'ятках використання поняття честі, яка разом зі справедливістю стає для українських шляхтичів в соціально-моральному вимірі способом і центром існування їх індивідуальності. «Чість як «почтивість» мислиться невід'ємною від справедливості, яка усвідомлюється як вираження чеснот лицаря, тобто, доблесті,

мужності, хоробрості, відваги тощо» [18, с. 66]. В XVI ст. поняття «честь» в побутовій свідомості «сприймалася як абстрактний символ, регулятор певних норм поведінки, яких мусив дотримуватися благо народжений, для того, щоб утвердити відповідну репутацію серед оточення» [32, с. 129]. Тобто, в шляхетському середовищі формуються відповідні моделі поведінки, ґрунтовані на своєрідному «кодексі лицарської честі», що був морально-етичним явищем, яке поволі трансформувалося у правове. Нині повага до права є підґрунтям громадянської честі, яка не дозволяє індивідам стверджуватися аморальними несправедливими засобами та способами. О. Шевченко, досліджуючи вже козацьку добу, приходять до висновку, до якого ми також доєднуємося, що з кінця XV ст. уже в козацькому середовищі, на козацьких радах завдяки однаковості мислення, спільності духу, цінностей, прагненню до свободи формувалася особлива свідомість, переконання та погляди, що трансформувалися у прийняття рішень, «ґрунтованих на справедливості, морально-етич-

ному досвіді, доброті, що відповідали українському менталітету» [22, с. 37]. Тобто, козацьке право вбирало в себе морально-етичний досвід народу, його найбільш важливі цінності, принципи, моделі поведінки.

Висновки. Підсумовуючи дослідження проблеми співвідношення права та моралі в українській правовій традиції княжої України та Литовсько-Руської держави, можемо констатувати наступне: правова традиція досліджуваного періоду розвивалася на природно-правовій основі, для якої характерне максимальна увідповідненість моралі та права. Основними формами права в цю епоху є звичаєве право та договірне, але поступово починає формуватися державне право, яке увібрало в себе українське звичаєве право. По суті, українське право, в т.ч. державне зазначеного періоду є симбіозом морально-етичного та правового вимірів. Цей симбіоз як юридизована мораль був проявом ментальності, розуму, народного духу українців, їх морально-етичних, естетичних, культурно-духовних цінностей та смислів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Історія України-Руси: в II т.– К.: Наукова думка, 1994. Т. 5: Суспільно-політичний та церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків.
2. Грушевський М. Історія України-Руси : в 6-ти т. Київ, 1993. Т. 111. 503 с.
3. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. Т. 1. Прага : Накладом Укр. Вільного ун-ту, 1923. 397 с.
4. Братасюк В.М. Право як вираження інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї): дис.. к.ю.н.: 12.00.12. Київ, 2005. 208 с.
5. Братасюк М.Г. Природно-правова парадигма як концептуальна основа сучасного правового розвитку. Доктринальні засади розвитку держави і права: національні та міжнародні тенденції: [монографія] /заг. ред. проф. Бошицького Ю. Л. Київський ун-т права. Київ. Видавництво Ліра-К, 2014. 440 с.
6. Братасюк М.Г. Співвідношення принципів та норм права крізь призму форм раціональності. *Порівняльно-аналітичне право* 2016. № 1. Режим доступу: www.pap.in.ua;
7. Гуцуляк Ю.В. Метафізичне праворозуміння та його вплив на формування уявлень про правопорядок. *Журнал східноєвропейсько-го права*. 2021. № 91. С. 14–23. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2021/08/hotsuliak_mikhailina_zverkhovska_91.pdf
8. Захарченко П.П. Історія українського права. [Текст]: навч. посіб. Київ: ВД «Освіта України», 2019. 436 с.
9. Шевченко О.О., Вовк О.Й., Капелюшний В.П. та ін.. Історія українського права. /За ред. О.О. Шевченка. Київ: Олан, 2001. 214 с.
10. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (Феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу). Львів : Світ, 2009. С. 87.
11. Максимов С. Антропологічні основи права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 148–155.
12. Методологічна роль локальних та загальних правових традицій у формуванні правового стилю як критерію типології правових систем. / Братасюк М., Мурашин О., Темченко В. та ін.. Контамінація раціонального та ірраціонального в методології правознавства. К.: Вид-во Європейського ун-ту. 2013. 262 с. С. 173–197.
13. Мірошниченко В. Право: терміно-поняття, поняття, категорія *Право України*. 2006. № 3. С. 29–32.
14. Макінтайр Е. Після чесноти: Дослідження з теорії моралі /пер. з англ. Київ: Дух і літера, 2002. С. 3.
15. Павлов С. Методологія наукового пізнання правових традицій України. *Право України*. 2007. № 10.
16. Шевцова А. Співвідношення природного права та позитивного в до модерній українській правовій традиції домодерної епохи *Правничий часопис Університету «КРОК»*. 2018. Вип. 33. С. 39–47.
17. Шевцова А. Відродження та розвиток національної правової традиції як засада правового реформування сучасної України. *KELM* (Республіка Польща). № 4 (32) vol. 2 2020. С. 203–209.
18. Скринник М. Історико-філософський контекст становлення української ідентичності. Львів: ТЗОВ «БІЗНЕС ШКОЛА УБС». 2018. 214 с. С. 49.
19. Пролєєв С. Універсалізм та ідентичність. Бистрицький Є. та ін.. Національна ідентичність і громадянське суспільство. К.: Дух і літера. 2015. С. 33–36.
20. Губерський Л.В., Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія: Історія. Суспільство. Освіта. К.: Вид. центр «Київський університет», 2011. 591 с.
21. Патай-Братасюк М. Антропоцентрична філософія права. Київ. 2010. 395.
22. Шевченко О.О. Звичаєве право України IX–XIX століть. Монографія. Київ, 2012. 200 с.
23. Черкаський Іринарх. Громадський (копний) суд на Україні.-Русі XVI-XVIII ст. Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип.4. Київ. 1928. с. 502, 521.
24. Мірошниченко М.І. Державність і право України: генезис у європейському контексті. К.: Атіка, 2006. 542 с.
25. Івановська О.П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект. К., 2002. С. 32–41.
26. Толкачова Н.Є. Звичаєве право: навч. посіб.К., 2005. С. 300–305.
27. Градова В.Г. Ідея верховенства права в українській правовій традиції: дис. ...к.ю.н.: 12.00.12. Київ, 2013. 251 с. URL: <https://mydisser.com/en/catalog/view/6/825/13423.html>
28. п. 4.1 п. 4 мотивувальної частини Рішення КСУ у справі за конституційним поданням ВСУ щодо відповідності КУ (конституційності) положень ст. 69 ККУ, справа про призначення судом більш м'якого покарання від 2 листопада 2004 року N 15-рп/2004. К. : URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v015p710-04>
29. Донцов Д. Дух нашої давнини. Дрогобич : Відродження, 1991. 341 с.
30. Шевцова А.В. Співвідношення права та закону в українській правовій традиції. Дис. ...доктора філософії зі спец. 081 – «Право». Київ, 2024.
31. Селіванов В.М. Право і закон (філософський погляд на співвідношення права та закону). *Проблеми філософії права. Том III*. № 1–2. 2005. С. 51–63.
32. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень ідей в Україні XVI-XVII ст. К.: Критика.2002. С. 21–130.
33. Шкода В. Вступ до правової філософії. Харків: Фоліо. 1997. 223 с.